

АЛЕКСАНДАР З. САВИЋ
ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ
УНИВЕРЗИТЕТА У БЕОГРАДУ

ИСТОРИОГРАФИЈА И АРАБИСТИКА У СРБИЈИ: UBI SUMUS? QUO VADIMUS?

Предмет занимања овог рада јесте оно што аутор види као тренутне домете и могуће будуће модалитете прожимања српске историографије и оријенталистике у ширем, тј. арабистике у ужем смислу, а првенствено на разини научноистраживачке делатности.

Кључне речи: историографија, оријенталистика, арабистика, интердисциплинарност, српска академска заједница, историјски извори на арапском језику

Uḥlub al-ʿilm wa law fī al-Ṣīn
Мухамед (према традицији)

Замишљен над значењем крилатице „Оријенталистика: јуче, данас, сутра”, која је скупу поводом 90. годишњице београдске школе оријенталних студија по свему судећи подарила нарочиту програмску ноту, писац ових редова проценио је да не би било сасвим неумесно започети излагање једном начелном опаском. Чини се, наиме, да је упадљиво дијахроном димензијом главног темата предочена потреба да, уз вредновање досадашњих учинака и проматрање актуалних кретања на интра- и интердисциплинарном плану, извесну пажњу посветимо изгледима будућег развоја науке о Истоку у овдашњим академским оквирима. Ипак, јасно је да би свеобухватан (или макар приближно свеобухватан) увид у то питање изискивао посебну дискусију која би имала уважити не само разуђене значењске поставке унеколико контроверзног појма Оријента, сагледаног у тематској и

* aleksandar.savic@f.bg.ac.rs

теоријској укупности, већ и услове за методолошко приближавање сродним областима научног занимања. (Не заборавимо, притом, да почеци ових узајамно корисних и углавном сврсисходних веза у неким случајевима сежу још у другу четвртину минулога века, када су се из пионирске делатности Фехима Бајрактаревића стали назирати обриси југословенске оријенталистике у руху *par excellence* европске филолошке дисциплине исламолошког предзнака.¹⁾

Разуме се, међутим, да услед сложености тако постављеног проблема овај текст не може представљати много више од скромног прилога евентуалној расправи већих размера која би изнедрила целовит поглед на домете „истокословља” у нас. Таква оцена происходи из чињенице да је, у складу с професионалним утемељењем и истраживачким тежиштем свога аутора, тренутно разматрање двојако омеђено. То, најпре, подразумева да ћемо се овде у ширем смислу усредсредити на дијалогски однос између оријенталистике и историографије, имајући за циљ приказивање значајних резултата проистеклих из досадашњег њиховог прожимања, али и праваца у којима би се напори на продубљивању те сарадње можда могли даље усмеравати. Наравно, треба имати на уму да би нас овако дефинисан задатак обавезао да се позабавимо свим мање или више самосвојним истраживачким пољима насталим у преплетају оријенталних и историјских студија – од традиционалних, какво је, примерице, османистика, до оних што су у српској средини тек у повоју² – а којима би недвосмислено ваљало подарити засебне огледе. Сузивши, стога, многозначност оријенталистике на њену условно схваћену арабистичку компоненту, настојаћемо да понудимо што потпунији преглед тема које се превасходно заснивају на анализи историјских извора на арапском језику,³ а препоручују се као битне и могућно плодноне са становишта наше и међународне науке.

¹ О успостављању научне оријенталистике на Београдском универзитету и њеној даљој историји в. чланак А. Митровић у овом зборнику, са старијом литературом. Најцеловитију слику о интелектуалној заоставштини њеног оснивача још увек пружа студија исте ауторке: Mitrović 1996.

² Кад је реч о (релативно) новим истраживачким правцима, налазимо да би било примерено указати на напредак који се бележи на плану изучавања историје Далеког истока – у том смислу, истиче се књига Čavoški 2009, настала као резултат рада са изворном грађом пореклом из свих трију држава поменутих у њеном наслову. Из истог пера изашао је и већи број чланака и радова мањег обима, но на њих се из практичних разлога овде не можемо позивати.

³ Опсег рада могао је бити одређен и нешто друкчије, тј. инклузивније, с обзиром на место сведочанстава неарапске провенијенције у широком спектру питања што су од заједничког интереса за историографију и арабистику (нпр. слика Арапа

* * *

Сумирајући, пре четири и по деценије, природу оријенталистичког позива и његове истраживачке досега у оновременој Југославији, сарајевски професор Авдо Сућеска је указао на једну „наглашену ноту” којом се одликовало научно испитивање Истока на овим просторима. Према његовом суду, специфичне околности историјског развитка Балкана, под којима се не разумева искључиво дугогодишња потчињеност дому Османлија него и одраније неговане везе са оријенталним друштвима и културама, одсудно су утицали на устројство бранше: „Док оријенталисти у већини европских земаља [...] из ових или оних побуда своје научне преокупације усмјеравају према једном веома широком простору Оријента, дотле југословенски оријенталисти своје научне амбиције већма испољавају у изучавању феномена који носе у себи карактер оријенталног, које је непосредно везано за наше земље” (Сућеска 1974: 9–10). О овој појави је, још у предвечерје Другог светског рата, писао и Алексеј Акимович Олеснички, држећи да за разлику од западноевропских оријенталиста, који свој предмет траже и налазе у домену другости, њихове југословенске колеге приступајући источним темама заправо задиру у сопствену старину. „Разјаснити и проучити многе тамне периоде из хисторије Јужних Словена”, сматра давнашњи кустос Оријенталне збирке ЈАЗУ, „задаћа је југословенске оријенталистике” (Olesnicki 1939: 111).

На историографској равни, ова тенденција дошла је до изражаја већ у другој половини 19. столећа, када је учену пажњу почео привлачити богати корпус „турских споменика”.⁴ Изворна грађа из периода османске власти – сваковрсна, па отуд и сразмерно изазовна у погледу рашчитавања и тумачења – откривала је дотад неслућене истраживачке капацитете, али и потребу за извесним знањима и вештинама, у првом реду филолошким, које су и у овом часу интегрални део студија османистике. Дугујући, испрва, ентузијазму пре него формалном образовању, више нараштаја трудољубивих (каткад веома заслужних) посленика тежило је чињеничкој спознаји једног суштински непознатог сегмента повести југоисточне Европе. У осврту на њихове напоре, кроз који као да провејава критички призив, Фехим Бајрактаревић је и сâм потцртао дисциплинарну међузависност

као „других” у српској култури), с тим да би таква студија захтевала различит приступ и неупоредиво више простора. Уп. Nurudinović 1968: 7–8.

⁴ О овој и потоњим етапама у повесници српске и југословенске османистике: Popović 1975; Cviko 1986; Чолић 2005: 16–25; Колај Ристановић 2014: 154–168.

туркологије и истраживања националне прошлости.⁵ Како је за многе овдашње научнике пут ка локалној и међународној афирмацији почивао управо на наведеној спони, савладавање османског језика је постало предусловом за приступање том особитом сегменту оријенталистичког еснафа који је имао, и још увек има, двојако исходиште – филолошко и историографско – и јединствен, интердисциплинарни резултат.

Ова констатација упућује на низ питања што се намећу као проблемско тежиште нашега чланка: шта арапски језик, тј. извори на њему писани, могу понудити српским истраживачима које ћемо, у недостатку примеренијег израза, назвати историчарима-оријенталистима (или, *vice versa*, оријенталистима-историчарима)? Да ли би, уз османски турски, ваљало помније размишљати о једном другом – збиља, првом! – језику муслиманске писмености као кључу за отварање новог, потенцијално веома широког поља научног трагања? Сажето, има ли наш језикословац арабистичког усмерења повода да посегне за насловима из историјске теорије и методологије? И какве би то сазнајне перспективе „језик *ḍād*-а” могао отворити пред историчарима који би се прихватили његовог изучавања?

Ослоњено, с једне стране, на квалитативно и квантитативно обиље сведочанстава што су их у свом многовековном трајању изнедрила блискоисточна друштва, а с друге на преломне методске тековине савремене историографије, проучавање прошлости арапског света представља сложену област истраживања у чијим се растућим оквирима разазнају бројни ужи правци одређени хронолошким, тематским, дисциплинарним или каквим иним критеријумом.⁶ Њихов динамични развој, пропраћен појавом карактеристичне академске инфраструктуре,⁷ обавезује средину која настоји да се сврста међу

⁵ Bajraktarević 1931, 498–501; в. и Bajraktarević 1936: 251–256. Уп. Tanasković 2004: 29–30.

⁶ Мада од њиховог објављивања има безмало три деценије, размишљања која износи Hourani 1991 и даље су, према нашем осећају, корисна за разумевање модерних токова у блискоисточним студијама. Пре неколико година, на страницама истог часописа, у рубрики „Quick Studies / Question and Pensées”, троје бивших уредника и рецензента поделило је властите утиске о новим тенденцијама у бранши: Tucker et al. 2010.

⁷ То, у најширем смислу, обухвата оснивање истраживачких центара, увођење образовних програма на универзитетском нивоу, издавање периодичних и посебних стручних публикација, организацију редовних научних скупова те летњих школа или специјалистичких курсева за постдипломске студенте. За пример у том погледу може послужити једна обећавајућа дисциплина, иначе блиска медијевистичкој оријентацији овог аутора – популарно названа „Mamlukology”, она подразумева све могуће аспекте богато документоване историје Мамелучког султаната (1250–1517).

његове носиоце и сучељава је с немалим изазовом, без обзира на то што се широко доступни виртуелни простор све учесталије ставља у службу промоције научног стваралаштва и ближег повезивања глобалне заједнице из чијег залагања оно производи.

Што се српских прилика тиче, услови за истраживачко бављење историјом Арапа у општем смислу не делују претерано повољно: текућа стручна продукција (говоримо о литератури као и о новим издањима извора) тек спорадично је заступљена код нас; осим тога, постојећи институционални, дакле наставно-научни капацитети нису у стању да омогуће адекватно образовање историчара-арабисте, а још мање његово потоње професионално усавршавање. Штавише, чак и кад би се наведени проблеми у идеалном случају премостили школовањем у иностранству и редовним студијским боравцима у добро опремљеним библиотекама, вансеријско прегалаштво нашег замишљеног научника – посвећено, на пример, економској повести Абасидског халифата – највероватније би остало у границама индивидуалних напора, са скоро занемарљивим изгледима да остави дубљи траг у затеченој номенклатури српске хуманистике. Таква прогноза надахнута је чињеницом да домаћа научна историографија претежно почива на изворном материјалу релевантном за прошлост Срба и, шире узев, југоисточне Европе, што се јасно одражава на питања којих се њени представници подузимају; зацело, на том плану се уочавају сличности са Сућескином опаском о природи југословенске оријенталистике. Складно традицијама двеју дисциплина, али и сплету тренутних, махом инхибирајућих околности чији се корени налазе у самој науци, а делимице и изван ње, функционално прожимање историографије и оријенталистике у Србији по правилу се испољава на плану изучавања тзв. националне историје, а оличено је превасходно у обухватном спектру османистичких трагања. Но, може ли се у истом или сличном погледу говорити и о арабистици?

Одговор, природно, лежи у изворима. Да би се формулисао какав разложен суд о датој дилеми, потребно је управо окренути се писаним траговима на којима су засновани досадашњи, и од којих зависе потенцијални подухвати на историографско-арабистичком размеђу у овој средини. Мада релативно малобројни, они сачињавају један разноврстан досије у оквиру којег се распознају две провизорно дефинисане групе. У прву би спадала наративна и дипломатичка

Различити интернет ресурси – архива часописа *Mamlūk Studies Review*, затим информације о годишњим конференцијама тзв. Школе мамелучких студија (School of Mamluk Studies), и уз то веома корисне библиографске базе – доступни су на сајту: mamluk.uchicago.edu [13.10.2017].

сведочанства о политичким, економским и културним везама Арапа и балканских простора, од средњег века до најскорије прошлости што привлачи пажњу историчара; документовани у мањој мери него што би писање једне целовите повести тих узајамности, особито у старијим раздобљима, захтевало, они ипак пружају извесне назнаке за упоредна разматрања. Друга група би обухватила изворе који, иако настали на арапском језику, нису, строго гледано, арапског или блискоисточног *јорекла*. Ради се, наиме, о томе да је арапски, као незамењиви и само условно преводиви медиј куранског откровења, био и остао битан чинилац верског те културног живота сваког друштва чији чланови већински исповедају Мухамедово учење.⁸ Османска држава у овоме није била изузетак, напротив – припојивши својим поседима већи део матичних арапских територија, муслиманско царство је постало још отвореније за интеграцију њиховог језика у разним сегментима свакидашњице.⁹ Један други, такође периферни миље у оквиру овог конгломерата – јужнословенски – и сâм је постао жариштем нарочите врсте стваралаштва на арапском језику, којем ћемо се доцније вратити. Оно што, међутим, ваља сместа подвући јесте то да османистика, упркос преимућству већ помињане варијанте турског језика (незамисливе, присетимо се, без арапских и персијских примеса), ипак није монолингвална дисциплина; сходно, она и те како може пружити контекст за арабистичка истраживања. У мери у којој је то изводљиво у границама овог рада, на страницама што следе настојаћемо да елаборирамо и пробраним примерима осликамо наведене категорије извора и у њима садржане истраживачке могућности.

*

Према нашем схватању, најстарији слој пертинентне изворне базе чине састави арапских литерата премодерног раздобља чија су дела проистекла из географске и/или етнографске радозналости. Њихова разграната интересовања за тренутну дискусију везује вишезначни појам *Сакалиба*, поглавито али не и искључиво употребљиван за именовање Словена.¹⁰ Мада је засведочен још код прослављеног

⁸ Литературу о овом питању је вероватно немогуће свести на узорак који би се могао сместити у оквиру једне напомене и у исто време назвати репрезентативним. Нека се следеће библиографске јединице, стога, третирају као илустративне: Rabin et al. 1960: 567–569; Танасковић 2010: 58–74; Хурани 2016: 88 сл.

⁹ Из опширне библиографије о османској управи над арапским земљама: Ремон 2002; Hathaway ed. 2009; Masters 2013.

¹⁰ О овом комплексном термину и његовој употреби код Арапа: Golden et al. 1995; за шири контекст: Al-Azmeh 1992.

песника Ел Ахтала (умро 710), текстови у којима се извесно односи на јужни огранак великог словенског корпуса потичу из нешто познијег доба.¹¹ По свему судећи, представа о племенској подељености Словена потиче из списка *Злајшне пољане* Абулхасана ел Масудија (око 890 – 956), познатог у нашој средини по најранијем помену српског и хрватског етнонима на арапском језику.¹² Извесно је, штавише, да ова опажања нису била страна најистакнутијем земљописцу Магреба, Абу Убејду ел Бекрију (умро 1094), чије дело *Књиџа џушева и краљевина* чува и одломке из изгубљеног итинерара андалузијског учењака 10. века, Абрахама бен Јакоба (*alias* Ибрахим ибн Јакуб).¹³ Тиме се, међутим, списак иберијских путника значајних за наше разматрање нипошто не исцрпљује. На њему би се морало наћи и име Абу Хамида ел Гарнатија (1080–1169/70), који је педесетих година 12. столећа боравио на југу Угарске; обавештења која он доноси – о свакодневном животу муслимана у Срему, али и о угарско-византијским односима – с разлогом су га препоручила пажњи српских медијевишта.¹⁴

Отприлике у исто то време, на Сицилији, под егидом краља Рожера II, један монументални географски пројекат је попримао свој коначни облик. Мада о насељима и топографији југоисточне Европе понешто казује већ Ибн Руста у 10. веку, знаменити Ел Идриси (око 1100–1165) је тај који нам пружа особито драгоцене податке о градовима на источној обали Јадрана и у унутрашњости полуострва, о етничком саставу становништва, привреди, путним правцима итд.¹⁵

¹¹ Општи прегледи арапских вести о Јужним Словенима до 12. века: Бајрактаревић 1928: 140–144; Ž[ić] et al. 1941: 561–562; F[erlug]a et al. 1955: 150; Цвијановић 2016a (садржина овог рада делимично се поклапа са другим чланком исте ауторке: Цвијановић 2016b). Читаоца који трага за основним подацима о поменутиим арапским писцима и њиховим списима, али и онима о којима ће бити речи ниже, упућујемо на односне одреднице у *Енциклопедији ислама*: Gibb et al. edd. 1960–2005.

¹² Barbier de Meynard – Pavet de Courteille edd. 1864: 63. Разуме се, облици *جروانيق* и *سرتين* које срећемо у датом, као и у новом бејрутском издању (Mar'ī ed. 1425/2005: 25) могу се лако читати као *خروائين* и *سربين*, уп. Golden et al. 1995: 876. О обавештењима овог аутора пише се одавно на нашем говорном подручју, у стручним али и у популарним гласилима: Бајрактаревић 1928: 143–144; Busuladžić 1934; Grmek 1961: 275 сл; најскорије, Цвијановић 2016a: 109–113.

¹³ Talba ed. 1424/2003: 251–258, посебно 257, где наилазимо на читање *سربين* и *خيروائين* (*Hayrawātin*); уп. Цвијановић 2016a: 106, 109–113.

¹⁴ Калић 1971; Стојковски 2009b; Стојковски 2010; Stojkovski 2011, са припадајућом страном литературом.

¹⁵ Превод параграфa у којим се двојица писаца дотичу урбаних жаришта и саобраћајница, са арапским текстом и упућивањем на издања у додатку, даје Цвијановић 2008: 232–235. Импозантном списку наслова посвећених Идрисију придружују се радови балканских историчара, напосе: Недков 1960; Шкриванић ed. 1979: 11–23; Кендерова – Бешевлиев 1990; Стојковски 2009a.

На трагу сложених арапско-јужнословенских веза, чији нас корени враћају у епоху најранијих насртаја муслиманског бродовља у овом делу Медитерана,¹⁶ не треба да зачуди то што се у материјалу којим се тренутно бавимо срећу и извесна урбана средишта јадранског приморја; штавише, прилично давно је предложено да се нека од њих помињу и у *Хиљаду и једној ноћи*, евоцирајући, може бити, драматична збивања из доба Четвртог крсташког похода.¹⁷

Вести арапских списатеља о Србима и њиховим суседима постале су, ако не много бројније, онда бар нешто конкретније у вековима који су посведочили успону и врхунцу моћи египатских Мамелука. У делу популарно прозваном *Географија* (изворно *Теквим ел булдан*) Сиријац Исмаил Абулфида (1273–1331) се у два наврата дотиче Срба, односно њихових територија – најпре, на самом почетку, када даје сумарни преглед различитих региона света који га занимају, а о којима, према властитом признању, има тек спорадична и фрагментарна сазнања;¹⁸ и затим кад, говорећи о великим рекама, вели да у близини Дунава, међу осталим, станују и Срби.¹⁹ Извори мамелучке епохе су посебно важни и због тога што се у њима срећу прве јасне назнаке о општењу српских и египатских владалаца кроз посланства и званичну преписку. На упознавању са овим подацима наука има да захвали барону Владимиру фон Тизенхаузену, који је концем 19. века јавности предочио односне пасусе из дела тројице аутора пониклих из султанске канцеларије у Каиру – Ибн Фадлулаха ел Омерија (1301–1349), Ибн Назира ел Џејша (1326–1384) и Ши-

¹⁶ Напади арапске морнарице на источнојадрански литорал кренули су у првој половини 9. века и потрајали неколике деценије: Flerugla 1955: 149; Foretić 1980 I: 19–20. Посебно важну улогу у историји Арапа Јужни Словени су одиграли нешто касније, благодарећи водећим положајима у контингентима фатимидске војске: Golden et al. 1995: 878–879.

¹⁷ Тезу о помену Задрана у *Хиљаду и једној ноћи* коју износи Bajraktarević 1954–1955 настојао је да оповргне Korkut 1958–1959, аргументујући сопствено виђење да су у питању, заправо, Ливорњани. Уследио је неуобичајено оштар одговор првога (Бажрактаревић 1960–1961), а расправу, која је више пута излазила из уобичајених оквира академског дискурса, окончао је Korkut 1960–1961. Уп. Mitrović 1996: 33–37.

¹⁸ Истакавши како се о Индији мало тога поузданог да казати, додаје да је исто и са „bilād al-Bulḡār, wa bilād al-Ġarkas wa bilād al-Rūs wa bilād al-Sirb (بلاد السرب) wa bilād al-Awlaq wa bilād al-Faraṅ min al-ḥaliḡ al-qusṭanṭīnī ilā al-baḥr al-muḥiṭ al-ḡarbi”: Reinaud – Mc Guckin de Slane edd. 1850: 2.

¹⁹ Каже да уз Дунав (*nahr Ṭunā*), тј. на планини „Кашка-Таг” (*Qašqā-Ṭāḡ*, можда Карпати) живе различити неверујући народи, као што су „al-Awlaq wa al-Māḡār wa al-Sirb (السرب)”: Reinaud – Mc Guckin de Slane edd. 1850: 63. Овај пасус је недавно прештампан у збирци Коновалова 2009: 95 (превод 113, коментар 137–140); уп. Узелац 2013: 24.

хабудина ел Калкашандија (1355–1418).²⁰ О одређеним темама што происходе из датог материјала, попут описа српских делегација и титулатуре њихових суверена, већ је писано,²¹ те се овде у њих не бисмо упуштали; издвојићемо само као појединост загонетну личност Стефана Феракиса (استفانوس فراكس), „господара Срба” (صاحب السرب), којем је, ако је веровати арапским изворима, султан Ел Насир Мухамед (владао с прекидима 1293–1341) дозволио да са супругом и свитом посети Јерусалим.²² Поред неколико пажње вредних аспеката овог поклоничког путовања, знаковито може деловати и то што најмлађи спис мамелучког раздобља који су наши истраживачи до сада узели у разматрање такође указује на везе са Светим градом: иако одавно познате, белешке јерусалимског кадије Муцирудина ел Улејмија (1456–1522) о једној од градских капија – названој по српском општежићу, задужбини краља Милутина – према нашем мишљењу ипак завређују да буду изнова темељно проучене.²³ Нажалост, тежњи да боље сагледамо оскудно документоване додире са земљама Блиског истока у далекој прошлости, очувана сведочанства српске провенијенције не доприносе много, или чак уопште.²⁴ Управо због тога су арапска (која би могла бити и бројнија него што се то обично узима) одсудна за њихово разумевање.

Недовољно расветљени контакти између немањихких владара и Мамелука само су један од чинилаца доста сложеније историјске

²⁰ Тизенгаузенъ 1884: 214, превод 235–236; Тизенгаузенъ 1889: 103–105. Издања: al-Ṣabūrī ed. 2010; Veselý ed. 1987; al-Qalqaṣandī 1331–1338/1913–1920, са засебном књигом регистара: al-Baqlī 1972.

²¹ Узелац 2013: 24–32, са старијом односном литературом.

²² Тизенгаузенъ 1889: 104–105; al-Qalqaṣandī 1337/1918 XIII: 327–328; Björkman 1928: 170; Узелац 2013: 29–31.

²³ Оно што Georgevich 1918: 100 и Недомачки 1980: 62 не експлицирају јесте то да Муцирудин два пута помиње градске двери које су носиле српско име; најпре, у вези са ондашњом хришћанском четврти, за коју каже да се са северне стране протеже до باب السرب, а потом у одељку о јерусалимским капијама, где се називају باب دير السرب („Капија српског манастира”): ‘Awda Ka’ābina ed. 1420/1999: 107, 111. Разуме се да недостатак критичког издања унеколико отежава посао проучаваоцима овог значајног списка, уп. Schick 2012: 210–212. У том смислу, осећамо да треба свратити пажњу на различитости у аманском издању које се непосредно тиче наше теме: ‘Awda Ka’ābina ed. 1420/1999: 107, нап. 2. Важан извор за историју овог дела старих градских зидина представљају и јерусалимски *сиџили*, в. Ghosheh 2004: 124.

²⁴ Најсадржајније описе „сусрета” са Арапима у српској литератури средњег века чувају житија светог Саве од Доментијана и Теодосија. Мада ова епизода није лишена значаја за изучавање хришћанско-муслиманских односа, не може се спорити чињеница да је Савина аудијенција код султана до краја обликована жанровско-поетичким правилима хагиографске књижевности, што природно намеће један посебан тумачењски оквир. Уп. Савић 2015; Савић 2016.

непознанице. Препун отворених питања и наговештаја који ретко могу понудити више од провизорног одговора, проблем присуства Јужних Словена у *Дарулисламу* био би још теже сагледив да економско-политичка моћ старог Дубровника није оставила писаног трага у мери у којој јесте. Поред тога што су се столећима сврставали у главне протагонисте привредног живота целог Јадрана и доброг дела балканског залеђа, рагузински трговци су успели да остваре немали утицај и у ширем Средоземном басену; при томе им је Египат, као кључ изванредно лукративне размене са земљама Индијског океана, био од огромне важности.²⁵ Остављајући сада по страни много обухватнији фонд латинске грађе што открива токове дубровачке експанзије ка јужним обалама Медитерана, задржаћемо се само на арапским исправама у вези с тим феноменом. Најстарији споменици ове врсте за које се зна су, заправо, прилично позни: реч је о три-ма документима издатим између 1510. и 1515. године (дакле, пред само урушење мамелучке власти), којима се регулише положај Дубровчана на тлу султаната и постављају основе њиховог конзуларног представништва у Александрији.²⁶ Количински незнатна, ова група дубровачких архивалија на арапском језику временски је одељена од упадљиво обимније главнине реченога корпуса. Преостале јединице, њих 42, махом покривају другу половину 18. века, а узгред и неупоредиво већи простор, од делте Нила до Марока.²⁷ Упркос томе што дубровачка *arabica* нису ни приближно издашна – квалитативно, а по-

²⁵ Као основно штиво о дубровачким везама са истоком Средоземља, в. Krekić 1961.

²⁶ Ови драгоцене извори исправа су штампани у Елезовић ed. 1940: 871–880 (№ 181), 881–894 (№ 182), 894–897 (№ 183), с тим да би начин на који су објављени можда било исправније окарактерисати као слободну интерпретацију текста него као превод у ужем смислу. Но, с обзиром на то да су документи у међувремену изгубљени, само је луцидном одлуком приређивача да у другом тому приложи њихове факсимиле – Elezović 1952: 168–174 (№ 134), 175–182 (№ 135), 183–186 (№ 136) – омогућено да светлост дана угледа ново издање, саображено важећим едиционим стандардима: Korkut ed. 1969: 22–37 (№ 2), 38–53 (№ 3), 12–21 (№ 1).

²⁷ Најцеловитије њихово издање представљају Korkut ed. 1960 и Korkut ed. 1961. У првој свесци објављена су акта о односима Дубровника са Мароком (27), а у другој са Алжиром (4), Триполијем (7) и Египтом (3); у збиру, када им се дода још једна, накнадно пронађена мароканска исправа – Korkut ed. 1969: 54–60 (№ 4) – добија се број од 42 очувана арапска споменика, мада Беговић 1973: 33 помиње чак 70. Готово истовремено изашло је још једно издање ове грађе (Бајрактаревић 1962), иако не потпуно. У њему је објављена отприлике половина, тачније 23 јединице. Са изузетком једног документа из првих година османске управе (№ 39 код Коркута, тј. 23 у Бајрактаревића), хронолошки веома блиског несталим мамелучким изворима (уп. нап. изнад), и једне исправе шеријатског суда из 1721. године, сав овај материјал спада у период 1760–1800.

готово квантитативно – као *turcica* (уп. Šabanović 1962–1963), ипак су се показала као ресурс првога реда за изучавање дипломатских и пословних подухвата Републике Светог Влаха у земљама Магреба (Беговић 1973; Foretić 1980 II: 251–255), а осим тога и као приличан изазов за читање и тумачење.²⁸

У јеку османске најезде, српска држава је постепено губила статус самосталног политичког субјекта, да би се с временом посве утопила у границама нове медитеранске империје. Слична судбина задесила је и добар део арапског света – збиља, поседи српских и мамелучких владара, међу којима је колико у 14. веку постојала извесна дипломатска активност, већ почетком 16. нашли су се у домену истог суверена. Ипак, из чињенице да аутори модерног доба нису били у прилици да посведоче овој врсти контакта не следи да су извори наведене епохе у потпуности лишени важности за тренутну расправу. У прилог тој тврдњи говоре, рецимо, путописне белешке о истоку Европе које је оставио Булос ибн ел Заим ел Халаби, познатији као Павле Алепски (1627–1669); дело овог сиријског хришћанина, иначе сина антиохијског патријарха Макарија III, обилује подацима који се можда могу указати као пријемчиви овдашњим истраживачима, првенствено у сегменту посвећеном влашко-молдавским земљама.²⁹ Упадљиво усамљен, као немуслиман, међу до сада помињаним писцима, Павле својим вредним запажањима посредно опомиње на значај једног фасцинантног, а у традиционалној оријенталистици увелико запостављеног арабофоног миљеа. По много чему још увек у повоју, изучавање књижевног стваралаштва блискоисточних хришћана у будућности можда и не донесе много нових података о југоисточној Европи, нити открије како су следбеници Јеванђеља са муслиманских територија опажали тај простор и његове становнике. Но, независно од тога, оно би могло пружити подстрек и опште смернице за упоредна истраживања хришћанског наслеђа у источном Средоземљу, које

²⁸ По појави двеју збирки дубровачке грађе на арапском језику (в. нап. изнад) уследила је жива расправа о ваљаности понуђених издања, односно превода. Примедбе на Бајрактаревићево дело саопштио је Korkut 1962–1963, при чему је реакција београдског оријенталисте, зачудо, изостала. Ни сам Коркут, међутим, није поштеђен критике: минуциозна анализа коју предочава Sikirić 1963 указала је на мањкавости обају издања. Одговор на овај текст читамо у чланку Korkut 1964–1965. Укратко о главном току полемике: Mitrović 1996: 166–168; Marinković 2004.

²⁹ Последње издање те целине, с преводом на румунски и темељном уводном студијом, јесте Feodorov ed. 2014. О аутору и његовом опусу, најскорије: Feodorov 2014 и Petrova – Feodorov edd. 2016. Истичемо и чланак о Павловом опису атонских манастира: Feodorov 2010.

је као целина формално и суштински незамисливо без своје јужнословенске компоненте.³⁰

Од спорадично сачуваних фрагмената, чији је највећи део вероватно затурен или трајно изгубљен, грађа за историју контаката са арапско-муслиманским светом поприма карактер кохерентне изворне базе тек у епоси обновљене српске државности – прецизније, у њеном југословенском раздобљу. Иако су извесне везе установљене још у међуратним годинама (Животић 2006), прави успон билатералних односа Југославије и Блиског истока очитује се у периоду социјализма, услед таласа масовне еманципације арапских народа од колонијалних власти. Изникли првенствено из заједничке спољнополитичке оријентације према Покрету несврстаних, њихови вишедеценијски додири са режимом Јосипа Броза су у скорије време понукали неколицину историчара да им критички приступе са становишта југословенског материјала.³¹ Настојања да се овај угао дипломатске повести 20. stoleћа додатно расветли недавно су доживела нови замах: упоредо са објављивањем докумената из релевантних фондова Архива Југославије,³² остварена је одређена сарадња са научним круговима у арапским земљама, која је већ дала конкретне и запажене резултате.³³ Јасно је, међутим, да наредни велики корак на овом плану подразумева премештање тежишта на саме арапске изво-

³⁰ Тежиште компаративних разматрања могло би се тражити, примера ради, у хагиографским традицијама хришћанског Медитерана, при чему не треба губити из вида да је проучавање арапског материјала и даље у раним фазама: Swanson 2011. Као солидан увод у корпус арапских хришћанских текстова може се узети хрестоматија Noble – Treiger edd. 2014. За опширнији списак литературе, издања извора, податке о рукописним збиркама и другим ресурсима, упућујемо на систематичан библиографски преглед Treiger s.d. [15.10.2017].

³¹ У новија научна остварења о овој теми спада књига Petrović 2007, као и више радова А. Животића, од којих ћемо, услед недостатка простора, издвојити само Животић 2010, са старијом литературом. Овима треба придружити и референце у наредним двома напоменама (в. испод).

³² У едицији „Документа о спољној политици Југославије” штампане су две збирке дипломатског материјала које се тичу ове расправе: Милошевић – Пантелић edd. 2014 и Пантелић – Медаковић edd. 2015 (обе су опскрбљене исцрпним пропратним студијама: Димић – Богетић 2014, тј. Животић 2015). Ипак, потоња је особито занимљива утолико што је објављена грађа, осим на језику-изворнику, дата и у преводу на арапски, што је може додатно препоручити занимању арапских историчара и учинити привлачнијим проучавање веза са (бившим) југословенским простором.

³³ Као посебно плодносна показала се сарадња српских историчара и њихових алжирских колега, о чему сведоче реферати сабрани у књизи Милошевић ed. 2013. Њој се имају додати две скорије публикације са истом тематиком: један избор из архивске грађе о дипломатским односима (в. нап. изнад) и, сасвим недавно, зборник Јелић ed. 2017.

ре, похрањене у за то предвиђеним установама широм Медитерана, што ће рећи да заиста озбиљан и обиман рад тек предстоји. Штавише, продубљене политичке везе са блискоисточним државама само су оквир у којем се распознаје један свеобухватан дијапазон проблема из економске, друштвене и културне историје. Пред истраживачем вољним да их се подухвати стоји низ немалих изазова – од стицања неопходних језичких компетенција до архивског рада у често него-стољубивим условима – па је стога прилично тешко предвидети да ли би у догледно време барем нека отворена питања из овог широког тематског круга могла добити своје мериторно перо.

*

Осим претходно размотрених извора, који на властите начине предочавају сусрете Арапа и Јужних Словена у даљој или ближеј прошлости, историчар-арабиста би требало да буде свестан још једног, изузетно садржајног и сразмерно хетерогеног писаног корпуса. Речју, сведочанства од интереса за тренутну расправу унеколико превазилазе разнородни наративно-дипломатички досије блискоисточног порекла размотрен у првом делу нашега рада. Она су настајала и на балканском подручју, с тим да је њиховим састављачима у знатној мери ипак полазило за руком да очувају дух арапско-муслиманских традиција; посредоване једном младом, али динамичном културом, оне су стекле чврсто упориште и у југоисточној Европи пошто је османско оружје однело превагу над њеним некадашњим господарима. Препознатљиве у темељним структурама свакодневице, ове интелектуално-побојне тековине долазиле су до пуног изражаја у областима попут судства, образовања или вероисповедне праксе, односно у сферама друштвеног живота које су улогу неупитног нормативног принципа уступиле слову *шеријата*. Есенцијална неразлучивост арапског језичког израза од саме садржине божанске објаве је учинила да он увелико задржи свој привилеговани положај и у држави Османлија. Његово присуство у функцији носиоца религиозног значења на османском Балкану могуће је пратити кроз типолошки диференциран историјски материјал: поред бројних епиграфских споменика, кадијских исправа те глоса у рукописним књигама (да поменемо само неке његове аспекте), значај арапске писмености с почетка османске управе на словенском Југу нарочито јасно се огледа у задужбинским повељама, којима је озваничавано оснивање и прописивано устројство *вакуфа* (одатле и изрази *вакфија*, тј. *вакуфнама*).³⁴ С обзиром на

³⁴ Мада су појединачни примерци издавани и проучавани и након његове појаве, основно штиво о арапским вакуфнамама код нас је и даље Kaleši 1972; в.

верски карактер самога чина, разумљиво је зашто су легатори често одлучивали да писани траг о „увакуфљењу” оставе управо на арапском језику.

Тежња да се релевантна арапска *scripta* представе у свом тоталитету изискује осврт и на нешто што у најширем смислу можемо назвати књижевном продукцијом румелијских муслимана. Балканске провинције Османског царства изнедриле су немали број учених и веома талентованих писаца, кадрих не само да се изразе на једном, покаткад на два, а сасвим изузетно и на сва три главна источна језика, већ и да на њима створе дела истински трајне вредности. Кад је реч о бившој Југославији, највише таквих литерата, који су уједно и најтемељније проучени, потекло је с тла Босне и Херцеговине.³⁵ У дугом развојном луку ове књижевности, од 16. до 20. века, плејади њених знаменитих представника приступили су, испрва, Али Деде Бошњак (умро 1598), Хасан Кафи Прушчак (1544–1615) те Мухамед Мусић Аламек (1595–1636). Из нешто познијег доба су Мустафа Ејубовић (наречени Шејх Јујо, 1651–1707), Ибрахим Опијач (умро око 1725), Мустафа Прушчак (умро 1755) и Мухамед Прозорац (умро 1812), док би најмлађи, по свој прилици, био Али Фехми Џабић (1853–1918).³⁶ Њихова сачињења на арапском језику – било из домена филозофије,

и нешто скорију збирку Gazić ed. 1985. У својој књизи, превасходно посвећеној завештајницама, Калеши је пружио драгоцен осврт на шири корпус пажње вредних арапских споменика, предлажући и својеврсну њихову систематизацију. На првом месту он истиче *нашйисе*, који су сачувани на јавним грађевинама, верским објектима, надгробним знаковима итд: Kaleši 1972: 25–27; на ту тему, уп. нешто позније капитално дело Муџезиновић 1998² (прво издање 1974–1982). Затим, аутор прелази на једну прилично разнолику скупину извора који би се, у његовом тумачењу, имали сврстати у категорију *заййиса*. Под тиме се разумевају углавном различити облици паратекста, али и неки случајеви које би можда ипак било адекватније означити као натписе (нпр. „записе” на мачевима): Kaleši 1972: 27–34. Трећу и последњу групу чине *докуменџи*, под којима је обједињено више врста шеријатскоправних аката. Међу њима наводи документе о склапању брака или ослобођењу из ропства, овлашћења, признанице, уговоре, дипломе и томе слично (исто: 34–48). Премда се о овој подели свакако може дискутовати, рекло би се да сва три плана поседују незанемарљив истраживачки потенцијал.

³⁵ Будући да је списак радова о датој теми прилично дуг, овде доносимо само изабрана дела која су означила кључне фазе у изучавању литературе на језицима Истока (у првом реду арапском), као и корисне прегледне текстове: Bašagić 1912; Handžić 1933; Šabanović 1973; Grozdanić 1978; Grozdanić 1989; Filipović 1989 (енглески превод: Filipović 2002); Milić 1989; Ljubović – Grozdanić 1995; Babović 2010.

³⁶ Сазнања о наведеним и другим посленицима литературе на оријенталним језицима изложена су у делима општег карактера (в. нап. изнад; за сумарни преглед писаца и дела, Grozdanić 1978: 535–546), у лексикографским публикацијама (таксативно у Trifunović 1989), али и у већем броју тематски сужених студија и чланака, штампаних углавном на страницама *Priloga za orijentalnu filologiju*. Уместо истицања

етике, догматике, мистицизма, историографије или какве сродне области мишљења – одликују се тематском и жанровском разноврсношћу и пружају веома постојану основу за читав низ плодних истраживачких напора. С наше тачке гледишта, овај материјал делује посебно примамљиво у својству извора за проучавање интелектуалне повести османске културно-политичке орбите; како се сада не можемо упуштати у ближе разматрање тих ерудитских текстова, остаје нам да као репрезентативан издвојимо чувени трактат Хасана Прушчака о друштву, држави и прекој потреби за њиховом реформом, примено насловљен *Темељи мудрости о уређењу света* (*Усул ел хикам фи низам ел алем*).³⁷

Без обзира на ближе тематско одређење појединачних подухвата, истраживања ове богате литературе се, по правилу, заснивају на једном заједничком принципу. Наиме, кад је реч о раздобљу којим се овде бавимо, сâм појам књижевног стварања (са припадајућим категоријама попут „ауторства” или „оригиналности”), немогуће је разматрати и разумети изван специфичног контекста – културе рукописне књиге. Традиција коју је диљем Европе најпре поколебала, а на крају практично и угасила технологија штампе, у неким деловима света је негована стотинама година након Гутенберговог изума. Произашла из бојазни од последица профанисања писане речи, подозривост *улеме* према штампарском слогу знатно је успорила његову појаву и ограничила му домете у Османском царству (Базен 2002: 861–862); услед тога, али и због сразмерно велике креативне слободе с којом су кописи неретко приступали изради новог рукописа, разборито делују настојања да се савремена валоризација књижевности балканских муслимана утемељи на спрези двају њених аспеката: списатељског и преписивачког.³⁸ У том методолошком опредељењу садржана је истраживачу добро знана и у пракси увелико потврђена пропорција: што је већи број сачуваних преписа одређеног дела, изгледније је да постоји више његових варијаната, односно, израженија је потреба да се оно критички приреди. Прихватили се тог захтевног посла или не, изучаваоци старих литература су ипак без разлике упућени на рукописно наслеђе минулих векова.

свих пертинентних радова, упућујемо читаоца на интернет архиву реченог часописа: pof.ois.unsa.ba/index.php/pof/issue/archive [15.10.2017].

³⁷ Превод овог списка на неколико језика, с факсимилом арапског рукописа и курентним библиографијама, дат је у књизи Duranović – Ljevaković-Subašić edd. 2015.

³⁸ У овом погледу, веома је инструктивна минуциозна анализа коју изводи Ždralović 1988.

У Србији и суседству, оријентални кодекси су сабрани у више јавних и приватних колекција: уз београдске,³⁹ загребачке⁴⁰ и сарајевске,⁴¹ које се издвајају и по садржини и по обиму, пажње су достојне и збирке похрањене у мањим регионалним центрима, било да се налазе у архивским, односно музејским фондовима, библиотекама верских установа, или пак у власништву појединаца.⁴² С обзиром на разлике у њиховом статусу, било би веома незахвално уопштено говорити о степену очуваности и проучености. Док су неки исцрпно анализирани, има примерака чије познавање не сеже много даље од инвентарног броја, а сасвим сигурно и оних који су до данас остали незаведени, због чега, са становишта науке, практично не постоје. Но, упркос недостатностима у сагледавању овдашњег рукописног блага на источним језицима, оно што поуздано знамо о том корпусу је прилично индикативно. Пре свега, разлика између *арайске* књиге, која нас овде највише занима, и *арабишке* (писане арабицом, без обзира на језик), није увек прецизно повучена. У билингвалним, или чак трилингвалним рукописима се смењују, често несразмерно, арапски, персијски и османски, што компликује не само њихову филолошку обраду, већ и историјску контекстуализацију. У том смислу, потеже се и питање њиховог порекла. Осим копија књижевних дела чији су састављачи поникли из јужнословенске средине (о њима смо нешто већ казали), балканске збирке садрже наслове из општемуслиманске лектире – религиозне, морално-поучне, научне итд. – који су само преписани на овим просторима. У крајњем, не треба губити из вида

³⁹ Најзначајније престоничке збирке налазе су у Српској академији наука и уметности (Архив САНУ, Главни инвентар Архива САНУ бр. 10: Оријентална збирка; s.a. 1963), Музеју примењене уметности (Ђукановић – Јанц 1973) и Универзитетској библиотеци (Стојиљковић 2003; збирка је дигитализована и доступна на следећој адреси: ubsm.bg.ac.rs/cirilica/zbirka/rukopisa/orijentalni-rukopisi [18.10.2017]). За још библиографских података, уп. Ždralović 1994: 683–687, 689–691.

⁴⁰ Национална и свеучилишна књижница чува некадашњу библиотеку породице Мухибџи (в. нап. 46 испод), збирка барона Отенфелса је у поседу Хрватског државног архива (Bajraktarević 1959), а најбогатија, неформално позната као „Бабингерова“, Архива ХАЗУ (њен попис, који је сачинио М. Ждраловић, није објављен; уп. Ždralović 1986 и, скорије, Paić-Vukić 2014b). О колекцијама у Загребу, такође: Ždralović 1992b: 158–163, са референцама.

⁴¹ Сарајевске и друге збирке са простора БиХ сумарно су описане у Ždralović 1992a: 89–110. Разарања последњег рата су, на велику жалост, умногоме изменила то стање (за нови каталог рукописа Оријенталног института в. Gazić 2009). Највећи број оријенталних рукописних књига у Сарајеву чува Гази Хусрев-бегова библиотека: Dobrača et al. edd. 2000–2013. За неке истраживачке могућности на овом пољу в. чланак Paić-Vukić 2014a.

⁴² Зиројевић 1992: 39–55, нарочито 53; уп. Ždralović 1992a: 93–99; Ždralović 1992b: 158; Ždralović 1994: 687–689.

ни оне драгоцене примерке што вероватно не би имали никакве везе са светом југоисточне Европе да силом прилика, или игром случаја (*habent sua fata libelli*), нису доспели на њено тло из удаљених крајева Магреба и Машрека.⁴³

Такав је, примерице, рукопис који се чува у Универзитетској библиотеци „Светозар Марковић” у Београду, под сигнатуром 44: у питању је прослављени мистички трактат шејха Омера Абу Хафса ел Сухравардија, назван *Дарови духовне сјознаје* (*Авариф ел маариф*). Чињеница да наведени препис – иначе, најстарија јединица у збирци – потиче из 603. године хиџретске, тј. 1206. наше ере, сигурно не би побудила исто занимање да не указује на то да је копија сачињена још за живота гласовитог суфије (умро 1234), због чега заузима веома важно место у традицији текста.⁴⁴ Премда се не можемо задржавати на сличним примерима, неопходно је нагласити да се ове руком писане књиге препоручују истраживачу и на друге начине. Иако би свако поређење са, рецимо, сјајном минијатуром париских *Макамâ* (BnF ar. 5847) било одвећ депласирано, илуминацију појединих кодекса о којима овде говоримо ипак не би ваљало занемарити.⁴⁵ Опет, на једној сасвим другачијој равни, манускрипти су прворазредан извор за културноисторијске теме. Поглед на њихов непосредни контекст, што ће рећи – на библиотеке којима су у давнини припадали, може открити много о умним и духовним хоризонтима њихових поседника, доприносећи разумевању личног доживљаја учености и побожности, али и неких општих вредности негованих у (пре)модерним друштвима исламског цивилизацијског круга.⁴⁶

Бављење рукописима, међутим, подразумева специјализована знања и вештине које омогућују да се продре у низ садржинских (текстуалних и/или ликовних) и материјалних чинилаца. За почетак, рашчитавање написаног тражи одговарајућу палеографску обуку; датирање писма, разрешавање скраћеница, али и тумачење сваковр-сних паратекстуалних облика – да укажемо само на неколике базичне радње – такође захтевају посебне увиде. С друге стране, физички аспект књиге као артефакта одаје податке друкчије природе: о типу

⁴³ С тим на уму, чини се да рукописи, као специфична категорија извора, превазилазе разграничење по провенијенцији које смо увели на почетку рада – они, сумарно гледано, припадају обема групама.

⁴⁴ Стојиљковић 2003: 20 (№ 8). О писцу и делу, Ohlander 2008.

⁴⁵ Сликани украс оријенталних рукописа у Југославији своједобно је окупирао пажњу историчара уметности, међу којима се убедљиво издваја З. Јанц. Из њеног опуса издвојићемо: Јанц 1956; Јанц 1964; Јанц 1985.

⁴⁶ Плодно истраживање на том трагу недавно је спровела Рајс-Вукић 2007. О породичној библиотеци Мухибића: 13–17.

мастила и подлоге за писање, њеном формату и начину на који је повезана, декоративном окуву (уколико га има), и томе сличном. Дакле, понудити одговор на сплет текстолошко-кодиколошких упита далеко је од једноставног, особито кад постојећи студијски програми не дају за то одговарајућу основу. Но, упркос незавидном стању које се у Србији уочава на овом пољу, општа кретања у науци уливају извесну наду да би се занимање за арабичке рукописе какво постоји у међународним размерама можда могло одразити и на овдашње прилике. У иностранству се овој тематици посвећује растући број публикација, међу којим вреди истаћи неколико одличних приручника;⁴⁷ осим кроз наставу на универзитетском нивоу, могућности за усавршавање су доступне и изван курикулума;⁴⁸ уза све то, масовна дигитализација културне баштине широм света је учинила електронске верзије рукописа (са свим њиховим предностима и манама) приступачним као никада до сад, што има више него повољне дидактичке и научноистраживачке импликације.⁴⁹ Подстрек се, штавише, проналази и у новим токовима који последњих година обликују компаративна проучавања рукописних традиција Средоземља.⁵⁰ Имајући све ово на уму, мишљења смо да би рад на датом материјалу могао квалитативно

⁴⁷ Нека буде довољно да наведемо два главна приручна наслова: Déroche et al. 2000 (такође, енглески и арапски превод) и Gacek 2001, којем се има додати и нешто познији Gacek 2008, као и Gacek 2009 (за наш приказ потоњег в. Савић 2014).

⁴⁸ Само у току припреме овог реферата за штампу обавештени смо о одржавању више међународних летњих школа и курсева за студенте, међу којима: „Arabic Codicology: The Islamic Manuscript Heritage in the El Escorial Collection” (Ел Ескоријал, Шпанија, 3–7. јул 2017); „Le manuscrit arabe: codicologie, paléographie et histoire” (Национална библиотека Туниса, Тунис, 10–14. јул 2017); „Arabic Manuscripts Workshop” (Француски институт за оријенталну археологију, Каиро, 11–13. децембар 2017).

⁴⁹ Многозначни утицај дигитализације на блискоисточне студије проблематизован је недавно из више углова у зборнику Muhanna ed. 2016, из којег истичемо чланак Riedel 2016. Инструктивна у контексту наших размишљања може бити и расправа Gratien – Polczyński – Shafir 2014.

⁵⁰ Овде првенствено циљамо на амбициозни међународни пројекат Европске фондације за науку, насловљен „Comparative Oriental Manuscripts Studies” (COMSt). Према волуминозној публикацији која сабира резултате петогодишњег рада већег броја сарадника, „оријенталним” се сматрају „all non-Occidental (non-Latin-based) manuscript cultures which have an immediate historical (‘genetic’) relationship with the Mediterranean codex area”: Bausi et al. edd. 2015: 2. Сходно чињеници да су се формирале и развијале под утицајем византијске културе, ћирилске рукописне традиције словенских народа су с добрим разлогом придружене овом кругу (исто: 4 и даље према садржају). Та теоријска визура би, чини нам се, могла бити од важности не само овдашњим оријенталистима, већ проучаваоцима рукописа уопште, будући да предочава солидан оквир за веома озбиљну и дугорочну међудисциплинарну сарадњу.

оплеменили нашу арабистику (али у извесном смислу и иранистику и османистику, па чак и неке области које не припадају оријенталистичком спектру), последично отварајући врата међународне сарадње српским научницима, што би у коначници, верујемо, водило широкој афирмацији њихових прегнућа.

*

Као што смо видели, тежиште разматрања предоченог на претходним страницама лежи међу арапским изворима различитог типа и провенијенције, чија употреба на плану научног трагања можда може упутити на нове подстицајне модалитете методолошког зближавања историографије и арабистике у нас. Да би замишљена интердисциплинарна сарадња, ипак, доспела у стадијум који подразумева оригиналне истраживачке резултате, потребно је најпре предузети низ дугорочних мера што задиру у неколико сфера широко схваћене академске делатности. Ту, пре свега, мислимо на усклађивање високошколских програма како би се омогућило образовање компетентних кадрова. На трагу постојећих могућности које нуди студентска мобилност, треба радити на формализовању посебног профила историчара-оријенталисте, што би изискивало немале курикуларне измене; удео који повест Блиског истока тренутно има у студијама историје би, у том смислу, требало преосмислити. При томе се, наравно, мора водити рачуна о објективним околностима што диктирају динамику развоја нових научних области у овој средини, о чему је било речи на почетку наше расправе. С обзиром на тренутно стање и вишеструко ограничене ресурсе, сматрамо да би увођење арабистичких тема у овдашњи историографски спектар требало спроводити постепено, и то у једном ширем оквиру који може бити ослоњен на претходно утемељене дисциплине. У конкретном случају, тај оквир се згодно изналази на плану тзв. медитеранских студија, које се последњих година убрзано етаблирају као универзитетска и научноистраживачка бранша дилем света.⁵¹ Будући прикладна платформа за дијалог међу стручњацима разних усмерења – балканолошког, византолошког, османистичког итд. – ова перспективна грана хуманистичког занимања нам делује обећавајуће и с гледишта укључивања арабистике у опште токове српске историографије.

Како било да било, разуме се да реформа актуалних и увођење нових образовних смерова тражи адекватну потпору у виду доступних

⁵¹ За једно од последњих, широко постављених разматрања о задацима и тематско-методолошким диметима овог поља в. Catlos – Kinoshita edd. 2017.

и пријемчивих учила. У овом часу, студенти у Србији имају прилику да у преводу користе две најутицајније синтезе арапске историје, из пера Филипа Хитија (Hiti 1988)⁵² и Алберта Хуранија (Хурани 2016), уз мањи број пробраних наслова који могу служити као својеврсна њихова допуна.⁵³ С друге стране, ваљало би омогућити младим историчарима да прошлост Арапа откривају не само посредством литературе, већ и на основу самих извора, при чему се на елементарном нивоу, за разлику од зрелијих фаза бављења датом тематиком, ипак не може очекивати да то чине на језику оригинала. Из тог разлога, склони смо приписивању посебне вредности преводилачким подухватима који (обично у одломцима, а каткад *in extenso*) српском читаоцу приближавају свет истакнутих фигура арапске старине: такав је случај са шејзарским емиром из епохе крсташких ратова, Усамом ибн Мункизом (1095–1188),⁵⁴ са Ибн Халдуном (1332–1406),⁵⁵ једним од највећих мислилаца арапског Запада, као и другим код нас мање познатим, али не обавезно и мање значајним писцима.⁵⁶

Превођење историографских дела и изворног материјала значајно је из најмање два разлога: осим примарне и очигледне користи – пружања квалитетне основе за упознавање с повесницом арапско-муслиманског света – оно треба да послужи за успостављање једне униформне и стручном стандарду саображене терминологије, чији недостатак у начелу представља незанемарљив проблем за српску оријенталистику и бројне друге области. Иако се о том проблему да расправљати на страницама специјализованих гласила које су иначе предвиђене за учену дискусију, нешто пријемчивији карактер претходно наведених издања повећава изгледе да ће жељени терми-

⁵² Прво издање 1967, друго 1973. На српски је преведено још једно његово дело: Хити 2004.

⁵³ Превасходно: Lewis 1956; Luis 2004; Кампанини 2011. Са обимног списка општих дела о исламу, најрепрезентативније је Еспозито ed. 2016² (прво српско издање 2002). Уп. рад Е. Миљковић у овом зборнику.

⁵⁴ Танасковић tr. 2008² (прво издање 1984). Преводац је изнедрио и неколико темељних студија о Усамину животу и делу: Tanasković 1976, Танасковић 1982; Танасковић 2008.

⁵⁵ За делимичне преводе в. Bučan 1976 и Sušić tr. 1982. Ибн Халдун и његова мисао су били, а у извесној мери и даље јесу, примамљиви научницима са бившег југословенског подручја, који су теми приступали са становишта социологије, филозофије, историографије, правне науке итд. Наводимо неке од значајнијих радова: Sušić 1970; Sušić 1974a (енглески превод: Sušić 2002); Sušić 1974b (још тематски сродних чланака истог аутора: Mitrović 1996: 57, нап. 22); Беговић 1981; скорије: Halilović 2013.

⁵⁶ Такви су, примера ради: Nuri Hadžić tr. 1903; Haverić tr. 1985; Диздаревић tr. 1987; Цвијановић 2007.

нолошки модел допрети до шире, студентске и сваке друге, публике.⁵⁷ Опет, треба бити свестан чињенице да преводна продукција на српском језику, особито кад је штиво из домена хуманиоре у питању, веома тешко може пратити сва важна струјања у светској науци. Према томе, иако ће српска библиотека о историји Арапа по свему судећи остати компаративно скромна, у извесном смислу је могуће држати корак с међународним токовима онако како је још Фехим Бајрактаревић донекле успевао да премости незавидно стање локалног књишког фонда. Као неко ко је деценијама прилежно састављао критичке осврте на иностране публикације, обавештавајући академску јавност у Југославији о савременим тенденцијама у оријенталистици, он се у још једном погледу поставља као узор.⁵⁸ Но, како су информације данас неупоредиво доступније него у Бајрактаревићево доба, разумљиво је да се и позиција онога који настоји да систематично прати глобалну (хипер)продукцију унеколико изменила; у том смислу, селекција и примерено представљање релевантних података намеће се као битан аспект евентуалних тежњи да арапска историја добије барем за нијансу истакнутије место међу већ етаблираним хуманистичким областима у нашој средини. Упркос објективним тешкоћама, научна заједница поседује средства за постепене и ограничене, али ипак видљиве помаке, на историографско-арабистичком и сваком другом пољу. Оно на шта је садашњи услови, који су далеко од подстицајних, обавезују, јесте трајан и фокусиран напор различитих њених сегмената, без којег је свака позитивна промена по правилу тешко замислива.

* * *

Првенствени задатак овог чланка био је да укаже на могуће истраживачке правце у којима би се огледала функционална повезаност историографије и арабистике, водећи притом рачуна о општим

⁵⁷ Устаљени и у основи неправилни изрази који се често срећу у историографској литератури на српском језику, као што су „калиф” или „Отоманско царство” (уместо „халифа” и „Османско царство”), оличење су свеприсутне термилошке неуједначености чије решавање мора кренути управо од најзаступљенијих случајева. Бајрактаревић 1937 је сугерисао да би име прве арапске династије требало пренети по угледу на називе српских владарских лоза, али његов предлог није шире прихваћен. Тај обимом невелики прилог је свеједно значајан као својеврстан зачетак расправе о арабистичкој терминологији, коју би у догледној будућности требало обновити.

⁵⁸ О овом аспекту Бајрактаревићевог академског залагања: Mitrović 1996: 7 и *passim*, посебно 39–41 (уп. нап. 54 и 55 изнад). На њему инсистира и Grozdanić 1977: 37 (= Grozdanić 1976: 396).

карактеристикама постојећег научно-образовног система у Србији. Разматрање је одређено претпоставком да прожимање двеју дисциплина у нашој средини има највише изгледа да успе усредсреди ли се тематски на све врсте додира између Блиског истока и југоисточне Европе, засведочене на арапском језику у дугом трајању од средњег века до најскорије прошлости. Следствено, одабране изворе што поседују извесну откривалачку вредност за повест јужнословенског (односно, некадашњег југословенског) простора смо сврстали у две групе, складно њиховом пореклу; тако спрам материјала блискоисточног предзнака распознајемо и прилично разнолик корпус настао на Балкану. Уместо закључка, осврнућемо се још једном на главна запажања у вези са самим источницима, њиховим сазнајним потенцијалом и конкретним корацима који би их могли учинити доступним и од веће важности за овдашње истраживаче.

Као што је показано, арапски наративни извори од 10. века надаље доносе податке чија спорадичност никако не негира њихов значај за историју словенског Југа (уп. Беговић 1978: 378–379); штавише, извештаји старих арапских писаца покрећу сплет сложених питања од којих су нека већ разматрана (али не неизбежно дефинитивно исцрпена) у српској историографији. Све то предочава потребу да се речени фрагменти обједине и редигују тако да буду од користи најширем кругу проучавалаца: уз оригинални текст и превод на српски, то издање би морали пратити детаљни коментари и засебна студија, чијим би одсуством разумевање предоченог било умногоме отежано. Једна таква хрестоматија се у просторном смислу може ограничити на подручје бивше Југославије, али би се њоме могао обухватити и цео југоисток Европе или шири словенски свет. Док је сваку од ових опција могућно правдати, приређивач би, у потрази за властитим решењем, био слободан да се угледа на досадашње збирке сличне садржине на које су српски историчари тренутно углавном упућени.⁵⁹

Кад је реч о новим издањима, арапски документи Државног архива у Дубровнику се намећу готово сами од себе. Са полувековне дистанце, полемика која је уследила након њиховог објављивања⁶⁰ може се учинити као позив да се опет приступи тој проблематици. Смештање ове грађе у економско-политички контекст раномодерног Медитерана у светлу скоријих проучавања било би свакако потребно, али уз темељну ревизију изворног текста и превода. Што се овог последњег тиче, ваљало би имати у виду нешто што је иностраним

⁵⁹ Указаћемо на одабране примере из различитих словенских средина: Гаркави ed. 1870; Lewicki ed. 1956–1988; Заимова 2000; Коновалова 2009.

⁶⁰ В. нап. 27 и 28 изнад.

оријенталистима који су пре више деценија листали издања дубровачких аката разумљиво деловало као својеврстан пропуст. С обзиром на незавидни статус српског (као и некада српскохрватског) у глобалној академској заједници, превод на неки утицајнији језик још тада је био пожељан,⁶¹ а и данас би без сумње супстанцијално оплеменио евентуалну нову редакцију ове вредне збирке, чинећи је знатно примењивијом „у историчарске сврхе” (Бајрактаревић 1962: 9).

Изгледа, међутим, да услови за збиља иновативне научне подухвате леже на другој страни. Како арапски архиви вероватно могу открити много тога о односима Југославије и Блиског истока, историчари-арабисти који би се њима бавили заузимају високо место на листи потребних кадрова. Њима се придружују текстолози и кодиколози, обучени за рад на рукописима. Посао који се поставља пред стручњаке те врсте веома је обиман; он почиње са сређивањем домаћих збирки и израдом адекватних каталога, а наставља се читавим низом разнородних појединачних истраживања. С обзиром на пажњу која се на међународном нивоу посвећује очувању и проучавању рукописне баштине, међу осталим и арабичке, ово поље би, у перспективи, научницима из Србије могло омогућити проходност ка пројектима регионалних, европских, или још ширих размера. Потребно је, ипак, уложити немали труд зарад остварења институционалних предуслова који ће младе арабисте потакнути да у манускрипту препознају своје трајно професионално опредељење, надahнути, може се испоставити, несвакидашњим ентузијазмом који је у свет рукописне књиге пре више од столећа увео магистранда петербуршког Факултета источних језика, Игњатија Јулијановича Крачковског.⁶²

Наравно, било би илузорно тврдити да смо у овом саопштењу успели да уочимо и прикладно проценимо све начине на које би се сарадња између историографије и арабистике дала осмислити и спровести у затеченим околностима. Наш рад, отуда, не претендује на свеобухватност, а још мање на нормативност (у супротном, наместо упитно интонираног *quo vadimus*, у наслову би вероватно стајало *vade tecum*). Његова сврха, осим да изложи становиште једног историчара-медијеviste, јесте да позове представнике других релевантних области и подобласти да поделе сопствене увиде о покренутом питању, који би ово разматрање учинили делом сложенијег и несумњиво пло-

⁶¹ Замерку на одлуку да штампа превод дубровачких исправа на српскохрватском Бајрактаревићу је упutio истакнути познавалац арапске дипломатике, С. М. Штерн: Mitrović 1996: 168.

⁶² За инспиративну и на тренутке истински дирљиву приповест доајена руске оријенталистике: Kračkovski 1983.

доносијег тока мисли. Уколико такав исход ипак изостане, нека оно само настави да пружа подстицај за не увек извесну, али по правилу заводљиву и изазовну потрагу за знањем преко уско схваћених граница појединачних научних дисциплина. Изван њих – тако нам, барем, делује – назиру се пространства провербијалне Кине.

БИБЛИОГРАФИЈА

Извори

- ‘Awda Ka‘abina, M., ed. 1420/1999. Muğir al-Din, *al-Uns al-ğalil bi-tārīḥ al-Quds wa al-Ḥalil* II. ‘Ammān: Maktabat Dandis.
- Байрактаревић, Ф. 1962. *Дубровачка arabica*, Београд: Научно дело.
- Barbier de Meynard, C. – A. Pavet de Courteille, edd. 1864. Maçoudi, *Les prairies d’or* III. Paris: Société asiatique.
- Bučan, D. 1976. *Racionalistički realizam Ibn Ḥaldūna / Ibn Ḥaldūn, Iz Muḥaddime*. Zagreb: JAZU.
- Цвијановић, И. 2007. Путопис Харун ибн Јахје. *Историјски часопис* 55, 31–43.
- Диздаревић, Н., tr. 1987. Путопис Ибн Фадлана, изасланика халифе Ал-Муктадира, у земље Турака, Хазара, Руса, Сакалиба и друге. *Књижевности* 1, 108–131.
- Елезовић, Г., ed. 1940. *Турски сјоменици* I/1 (1348–1520). Београд: Српска краљевска академија.
- Elezović, G. 1952. *Turski spomenici* I/2. Beograd: Srpska akademija nauka.
- Feodorov, I., ed. et tr. 2014. Paul din Alep, *Jurnal de călătorie în Moldova și Valahia*. București, Brăila: Editura Academiei Române, Muzeul Brăilei/ Editura Istros.
- al-Ğabūrī, K. S., ed. 2010. al-‘Umarī, *Masālik al-abṣār fī mamālik al-amṣār* I–XXVII. Bayrūt: Dār al-kutub al-‘ilmiyya.
- Гаркави, А. Я., ed. 1870. *Сказанія мусульманскихъ писателей о Славянахъ и Русскихъ (съ половины VII вѣка до конца X вѣка по р. X.)*. Санктпетербургъ: Императорская академія наукъ.
- Gazić, L., ed. 1985. *Vakufname iz Bosne i Hercegovine (XV i XVI vijek)*. Sarajevo: Orijentalni institut.
- Haverić, T., tr. 1985. Ibn Ṭufayl, *Živi sin Budnoga*. Sarajevo: Veselin Masleša.
- Kaleši, H. 1972. *Najstariji vakufski dokumenti u Jugoslaviji na arapskom jeziku*. Priština: Filozofski fakultet.
- Коновалова, И. Г. 2009. *Восточная Европа в сочинениях арабских географов XIII–XIV вв.*, Москва: „Восточная литература” РАН.
- Korkut, B., ed. 1960. *Arapski dokumenti u Državnom arhivu u Dubrovniku* I/1: Dokumenti o odnosima Dubrovnika i Maroka. Sarajevo: Orijentalni institut.

- Korkut, B., ed. 1961. *Arapski dokumenti u Državnom arhivu u Dubrovniku* 1/2: Dokumenti o odnosima Dubrovnika s Alžirom, Tripolisom i Egiptom. Sarajevo: Orijentalni institut.
- Korkut, B., ed. 1969. *Arapski dokumenti u Državnom arhivu u Dubrovniku* 1/3: Osnivanje dubrovačkog konzulata u Aleksandriji. Sarajevo: Orijentalni institut.
- Kračkovski, I. J. 1983. Nad arapskim rukopisima: Listići uspomena o knjigama i ljudima, V. Osipov, tr. In *Radio Sarajevo: Treći program* 42/XII, 241–366. Sarajevo: Radio Sarajevo.
- Lewicki, T., ed. 1956–1988. *Źródła arabskie do dziejów Słowiańszczyzny* I–IV. Wrocław, Kraków: Zakład im. Ossolińskich Wydaw.
- Mar'ī, K. Ḥ., ed. 1425/2005. al-Mas'ūdi, *Murīğ al-ḡahab wa ma'ādin al-ḡawhar* II. Bayrūt: al-Maktaba al-ʿaṣriyya.
- Милошевић, М. – Н. Пантелић, edd. 2014. *Југословенско–алжирски односи 1956–1959*. Београд: Архив Југославије, Амбасада Демократске републике Алжира.
- Mujezinović, M. 1998². *Islamska epigrafika Bosne i Hercegovine* I–III. Sarajevo: Sarajevo Publishing.
- Noble, S. – A. Treiger, edd. 2014. *The Orthodox Church in the Arab World 700–1700*. DeKalb, IL: Northern Illinois University Press.
- Nuri Hadžić, O., tr. 1903. Ebul Fida, *Muhammed Alejhisselam*. Sarajevo: Rista J. Savić.
- Пантелић, Н. – М. Медаковић, edd. 2015. *Југословенско–ирачки односи 1955–1979*. Београд: Архив Југославије, Амбасада републике Ирака у Србији.
- al-Qalqaṣandī, 1331–1338/1913–1920. *Kitāb ṣubḥ al-a'ṣā* I–XIV. al-Qāhira: Dār al-kutub al-ḥidiwiyya.
- Reinaud, J. T. – W. Mc Guckin de Slane, edd. 1850. *Géographie d'Aboulfēda (Kitāb taqwīm al-buldān)*. Paris: Société asiatique.
- Sušić, H., tr. 1982. Ibn Ḥaldūn, *Muqaddima (izbor iz djela)*. Sarajevo: Veselin Masleša.
- Ṭalba, Ġ., ed. 1424/2003. al-Bakrī, *al-Masālik wa al-mamālik* I. Bayrūt: Dār al-kutub al-ʿilmiyya.
- Тизенгаузенъ, В. 1884. *Сборникъ матеріаловъ, относящихся къ исторіи Золотой Орды* I. С.-Петербургъ: Императорская академія наукъ.
- Тизенгаузенъ, В. 1889. Замѣтка о сношеніяхъ Египта съ Сербіей и Болгаріей въ XIV вѣкѣ. *Записки Восточноаго отдѣленія Императорскаго русскаго археологическаго общества* 4, 103–105.
- Танасковић, Д., tr. 2008². Усама ибн Мункиз, *Књига поуке: Сећања арајској витеза на бојеве са крстишима и лавовима*. Београд: Српска књижевна задруга.
- Veselý, R., ed. 1987. Ibn Nāẓir al-Ġayṣ, *Kitāb tatqīf al-ta'rif bi'l-muṣṭalaḥ al-ṣarīf*. Le Caire: Institut français d'archéologie orientale.
- Заимова, Р. 2000. *Арабски извори за бљларитије: Христоматија*, София: Тангра ТанНакРа.

s.a. 1963. Оријенталистика у Архиву Српске академије наука и уметности у Београду. *Гласник САНУ* 15/1, 99–110.
 Архив САНУ, Главни инвентар Архива САНУ бр. 10: Оријентална збирка.

Литература

- Al-Azmeh, A. 1992. Barbarians in Arab Eyes. *Past & Present* 134, 3–18.
- Babović, Dž. 2010. Proučavanje kulturne baštine Bošnjaka na arapskom jeziku. *Prilozi za orijentalnu filologiju* 60, 81–91.
- Байрактаревић, Ф. 1928. Стари арапски писци о Србима и другим Словенима. *Српски књижевни гласник* 23/2, 140–145.
- Bajraktarević, F. 1931. Les études islamiques en Yougoslavie. *Archiv orientální* 3/3, 492–507.
- Bajraktarević, F. 1936. L'état actuel des études islamiques en Yougoslavie. *Revue internationale des études balkaniques* 3, 241–269.
- Байрактаревић, Ф. 1937. Умајићи а не Умајевићи (Омајевићи). *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор* 17/2, 271–273.
- Bajraktarević, F. 1954–1955. Dubrovčani i Zadrani u „Hiljadu i jednoj noći”. *Историјски часопис* 5, 155–165.
- Bajraktarević, F. 1960–1961. Odgovor na napis „Da li se Zadrani spominju u 'Hiljadu i jednoj noći'”. *Prilozi za orijentalnu filologiju* 10–11, 273–277.
- Bajraktarević, S. 1959. Ottenfelsesova orijentalistička zbirka u zagrebačkom Državnom arhivu. *Zbornik odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti JAZU* 2, 75–130.
- al-Baqlī, M. Q. 1972. *Fahāris Kitāb ṣubḥ al-a'šā fi šinā'at al-inšā' li-l-Qalqašandī*. al-Qāhira: 'Ālam al-kutub.
- Bašagić, S. 1912. *Bošnjaci i Hercegovci u islamskoj književnosti: Prilog kulturnoj historiji Bosne i Hercegovine*. Sarajevo: Zemaljska štamparija.
- Bausi, A. et al., edd. 2015. *Oriental Manuscript Studies: An Introduction*. Hamburg: Comparative Oriental Manuscript Studies.
- Базен, Л. 2002. Интелектуални и културни живот у Османском царству. In *Историја Османског царства*, Р. Мантран, ed., 838–873. Београд: Clío.
- Беговић, М. 1973. Односи и везе Дубровачке републике са арапским земљама северне Африке. *Анали Правног факултета у Београду* 21/2, 33–37.
- Беговић, М. 1978. Рад Српске академије наука на проучавању источњачких извора. *Глас САНУ*, Одељење друштвених наука 307, 373–379.
- Беговић, М. 1981. Ибн Халдуново схватање о развоју друштва. *Глас САНУ* 319, 9–30.
- Björkman, W. 1928. *Beiträge zur Geschichte der Staatskanzlei im islamischen Ägypten*. Hamburg: Friederichsen, De Gruyter & Co.
- Busuladžić, M. S. 1934. Arapski historičar Mes'udi o Slavenima. In *Narodna uzdanica: Kalendar za godinu 1935 (1353–1354 po Hidžretu)*, 126–128. Sarajevo: Glavni odbor Muslimanskog kulturnog društva „Narodna uzdanica”.

- Catlos, B. A. – Sh. Kinoshita, edd. 2017. *Can We Talk Mediterranean? Conversations on an Emerging Field in Medieval and Early Modern Studies*. Cham: Palgrave Macmillan.
- Џвијановић, И. Р. 2008. Арапски писани извори о трговачким путевима и градовима у словенским земљама од IX до XII века. *Архаика* 2, 229–238.
- Џвијановић, И. Р. 2016a. Српски градови и обичаји у средњовековним арапским путописима од IX до XII века. In *Средњи век у српској науци, историји, књижевности и уметности* VII, Научни скуп Деспотовац – Манасија (22–23. август 2015), Г. Јовановић, ed., 105–123. Деспотовац, Београд: Народна библиотека „Ресавска школа“, Институт за српски језик САНУ.
- Џвијановић, И. Р. 2016b. Свет Словена и Византинаца у делима арапских путописаца од IX до XII века. In *Споменица др Тибора Живковића*, И. Р. Џвијановић, ed., 167–184. Београд: Историјски институт.
- Cviko, F. 1987. Survey of Development of Yugoslav Ottoman Studies. *Prilozi za orijentalnu filologiju* 36, 7–36.
- Čavoški, J. 2009. *Jugoslavija i kinesko-indijski konflikt 1959–1962*. Београд: Институт за нову историју Србије.
- Чолић, Љ. 2005. *Османска дипломатика са палеографијом*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Déroche, F. et al. 2000. *Manuel de codicologie des manuscrits en écriture arabe*. Paris: Bibliothèque nationale de France.
- Димић, Љ. – Д. Богетић. 2014. Југославија и Алжир. In *Југословенско–алжирски односи 1956–1959*, М. Милошевић, Н. Пантелић, edd., XIII–LVI. Београд: Архив Југославије, Амбасада Демократске републике Алжира.
- Dobrača, K. et al., edd. 2000–2013. *Katalog arapskih, turskih, perzijskih i bosanskih rukopisa I–XVIII*. London, Sarajevo: Al-Furqan Fondacija za islamsko naslijeđe, Rijaset islamske zajednice u BiH, El Kalem.
- Duranović, E. – S. Ljevaković-Subašić, edd. 2015. *Hasan Kafi Prusćak*. Sarajevo: El Kalem, Institut za islamsku tradiciju Bošnjaka.
- Ђукановић, М. – З. Јанц. 1973. *Оријентални рукописи*. Београд: Музеј примењене уметности.
- Еспозито, Џ. Л. 2016. *Оксфордска историја ислама*. Београд: Clio.
- Feodorov, I. 2010. Monasteries of the Holy Mountain in Paul of Aleppo's *Travels of Makarios, Patriarch of Antioch*. *Revue des études sud-est européennes* 48/1–4, 195–210.
- Feodorov, I. 2014. Paul of Aleppo. In *The Orthodox Church in the Arab World 700–1700*, S. Noble, A. Treiger, edd., 252–275. DeKalb, IL.: Northern Illinois University Press.
- F[erlug]a, J. et al. 1955. Арапи и Јужни Словени. In *Enciklopedija Jugoslavije* I, 149–152. Zagreb: Leksikografski zavod FNRJ.
- Filipović, N. 1989. Književna baština bosanskih Muslimana na orijentalnim jezicima u svijetlu evropske orijentalistike. *Prilozi za orijentalnu filologiju* 39 (1989), 153–162.

- Filipović, N. 2002. Literary Heritage of Bosnian Muslims Written in Oriental Languages in Light of European Oriental Studies. *Prilozi za orijentalnu filologiju* 50 (2002), 343–352.
- Foretić, V. 1980. *Povijest Dubrovnika do 1808.* I–II. Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske.
- Gazić, L. 2009. *Katalog arapskih, turskih, perzijskih i bosanskih rukopisa, Orijentalni institut.* Sarajevo: Orijentalni institut, Al-Furqan, Fondacija za islamsko naslijeđe.
- Gacek, A. 2001. *The Arabic Manuscript Tradition: A Glossary of Technical Terms and Bibliography.* Leiden, Boston: Brill.
- Gacek, A. 2008. *The Arabic Manuscript Tradition: A Glossary of Technical Terms and Bibliography. Supplement.* Leiden, Boston: Brill.
- Gacek, A. 2009. *Arabic Manuscripts: A Vademecum for Readers.* Leiden, Boston: Brill.
- Georgevich, T. R. 1918. Serbia and the Holy Land. *The Journal of Theological Studies* 19, 97–114.
- Ghosheh, M. 2004. The Walls and Gates of Jerusalem Before and After Sultan Süleymân's Rebuilding Project of 1538–40. In *Governing the Holy City: The Interaction of Social Groups in Jerusalem Between the Fatimid and the Ottoman Period*, J. Pahlitzsch, L. Korn, ed., 117–137. Wiesbaden: Reichert Verlag.
- Gibb, H. A. R. et al., edd. 1960–2005. *Encyclopaedia of Islam*, New Edition I–XII. Leiden: Brill.
- Golden, P. B. et al. 1995. al-Şakāliba. In *Encyclopaedia of Islam*, New Edition VIII, C. E. Bosworth et al. edd., 872–881. Leiden: Brill.
- Gratien, C. – M. Polczyński – N. Shafir. 2014. Digital Frontiers of Ottoman Studies. *Journal of the Ottoman and Turkish Studies Association* 1/1–2, 37–51.
- Grmek, M. D. 1961. Arapska svjedočanstva o zdravstvenim prilikama i medicini starih Slavena. *Liječnički vijesnik* 3, 271–279.
- Grozđanić, S. 1976. Arabistika u socijalističkoj Jugoslaviji (1945–1975). *Pregled: Časopis za društvena pitanja* 4, 393–403.
- Grozđanić, S. 1977. Arabistika u socijalističkoj Jugoslaviji (1945–1975). In *Simpozij Orientalistika in neuvrščeni svet: Stanje in perspektive jugoslovanske orientalistike*, Ljubljana 4. in 5. dec. 1975, M. Štante, J. Kastelic, edd., 36–41. Ljubljana: Slovensko orientalistično društvo.
- Grozđanić, S. 1978. O književnosti Muslimana Bosne i Hercegovine na arapskom jeziku. In *Radio Sarajevo: Treći program* 19/VII, 525–546. Sarajevo: Radio Sarajevo.
- Grozđanić, S. 1989. Dosadašnja izučavanja književnosti Bosne i Hercegovine na arapskom jeziku (kod nas): Rezultati i perspektive. *Prilozi za orijentalnu filologiju* 39, 49–68.
- Halilović, M. 2013. Metodologija istoriografije kod Ibn Halduna. *Kom: Časopis za religijske nauke* 2/2, 1–22.
- Handžić, M. 1933. *Književni rad bosansko-hercegovačkih muslimana.* Sarajevo: Državna štamparija.

- Hathaway, J., ed. 2009. *The Arab Lands in the Ottoman Era: Essays in Honor of Professor Caesar Farah*. Minneapolis, MN: Center for Early Modern History.
- Hiti, F. 1988. *Istorija Arapa: Od najstarijih vremena do danas* (drugo fototipsko izdanje). Sarajevo: Veselin Masleša.
- Хити, Ф. К. 2004. *Творци арапске историје*, Београд: Утопија.
- Hourani, A. 1991. How Should We Write the History of the Middle East. *International Journal of Middle East Studies* 23/2, 125–136.
- Хурани, А. 2016. *Историја арапских народа*. Београд: Clio.
- Јанц, З. 1956. *Исламски рукописи из југословенских колекција*. Београд: Музеј примењене уметности.
- Јанц, З. 1964. Orijentalni rukopisi. In *Minijatura u Jugoslaviji*, Muzej za umjetnost i obrt, Zagreb, april–juni 1964, Z. Munk, ed., 41–43. Zagreb: Muzej za umjetnost i obrt.
- Јанц, З. 1985. *Islamska minijatura*. Beograd et al.: Jugoslavija et al.
- Јелић, М., ed. 2017. *Алжир–Београд. Јубилеј пријатељства 1962–2015: 55 година независности Алжира*. Београд: Друштво пријатеља Алжира.
- Калић, Ј. 1971. Подаци Абу Хамида о приликама у Јужној Угарској средином XII века. *Зборник Маџице српске за историју* 4, 25–36.
- Кампинани, М. 2011. *Историја средњеј истока 1798–2006*, Београд: Clio.
- Кендерова, С. – Б. Бешевлиев. 1990. *Балканският полуостров изобразен в картици на ал-Идриси*. София: Народна библиотека „Кирил и Методиј“.
- Колај Ристановић, И. 2014. Преглед развоја оријенталних студија на тлу бивше Југославије 1857–1950. *Архив* 1–2, 153–168.
- Korkut, B. 1958–1959. Da li se Zadrani spominju u „Hiljadu i jednoj noći“?. *Prilozi za orijentalnu filologiju* 8–9, 203–206.
- Korkut, B. 1960–1961. Zadrani se zaista ne spominju u „Hiljadu i jednoj noći“. *Prilozi za orijentalnu filologiju* 10–11, 277–282.
- Korkut, B. 1962–1963. O arapskim dokumentima u Dubrovačkom arhivu, *Prilozi za orijentalnu filologiju* 12–13, 307–346.
- Korkut, B. 1964–1965. Još o arapskim dokumentima u Državnom arhivu u Dubrovniku. *Prilozi za orijentalnu filologiju* 14–15, 397–424.
- Krekić, B. 1961. *Dubrovnik (Raguse) et le Levant au Moyen Âge*. Paris, La Haye: Mouton & Co.
- Rabin, C. et al. 1960. ‘Arabiyya. In *Encyclopaedia of Islam*, New Edition I, H. A. R. Gibb et al. edd., 561–603. Leiden: Brill.
- Lewis, B. 1956. *Arapi u povijesti*. Zagreb: Kultura.
- Ljubović, A. – S. Grozdanić. 1995. *Prozna književnost Bosne i Hercegovine na orijentalnim jezicima*. Sarajevo: Orijentalni institut.
- Luis, B. 2004. *Muslimansko otkriće Evrope*. Beograd: Avangarda.
- Мантран, Р., ed. 2002. *Историја Османској царства*. Београд: Clio.
- Marinković, M. 2004. Dubrovačka arabica Fehima Bajraktarevića u svetlu kritika Besima Korkuta. *Nur* 40, 63–70.
- Masters, B. 2013. *The Arabs of the Ottoman Empire, 1516–1918: A Social and Cultural History*. Cambridge: Cambridge University Press.

- Milić, S. 1989. Bibliografija radova o književnosti Muslimana na orijentalnim jezicima kod nas. *Prilozi za orijentalnu filologiju* 39, 281–286.
- Милошевић, М., ed. 2013. *Југославија–Алжир: Зборник са научне конференције (Алжир, 27. јануар 2013)*. Београд: Архив Југославије.
- Mitrović, A. 1996. *Naučno delo Fehima Bajraktarevića*. Beograd: Filološki fakultet.
- Muhanna, E., ed. 2016. *The Digital Humanities and Islamic & Middle East Studies*. Berlin, Boston: De Gruyter.
- Недков, Б. 1960. *България и съседните земи през XII век според „Географията“ на Идриси*. София: Наука и изкуство.
- Недомачки, В. 1980. Манастир арханђела Михаила и Гаврила у Јерусалиму – задужбина краља Милутина. *Зборник за ликовне уметности* 16, 25–70.
- Nurudinović, B. 1968. *Bibliografija jugoslovenske orijentalistike 1945–1960*. Sarajevo: Orijentalni institut.
- Ohlander, E. S. 2008. *Sufism in an Age of Transition: ‘Umar al-Suhrawardī and the Rise of the Islamic Mystical Brotherhoods*. Leiden, Boston: Brill.
- Olesnicki, A. 1939. Zadaci orijentalistike u Jugoslaviji, *Gajret kalendar za godinu 1940 (1358–1359 po hidžri)*, H. Kukić, ed., 111–114. Sarajevo: Gajret.
- Paić-Vukić, T. 2007. *Svijet Mustafe Muhibbija, sarajevskoga kadije*. Zagreb: Srednja Europa.
- Paić-Vukić, T. 2014a. Extant Private Libraries of Oriental Manuscripts from Bosnia: Research Possibilities. *Gamer* 1/1, 143–154.
- Paić-Vukić, T. 2014b. *Riječ, pismo, slika: Iz riznice Orijentalne zbirke Arhiva Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti*. Zagreb: HAZU, Institut Yunus Emre.
- Petrova, Y. – I. Feodorov, edd. 2016. *Europe in Arabic Sources: "The Travels of Macarius, Patriarch of Antioch"*, Proceedings of the International Conference "In the Eyes of the Orient: Europe in Arabic Sources" (Kyiv, 22–23 September 2015). Kyiv: A. Krinsky Institute of Oriental Studies of the National Academy of Sciences, Kyiv, Institute for South-East European Studies of the Romanian Academy, Bucharest.
- Petrović, V. 2007. *Jugoslavija stupa na Bliski istok: stvaranje jugoslovenske bliskoistočne politike 1946–1956*. Beograd: Institut za savremenu istoriju.
- Popovic, A. 1975. Étude de l'Empire ottoman et l'orientalisme dans les pays balkaniques. Essai d'un répertoire bio-bibliographique et analytique de l'orientalisme yougoslave. *Turcica* 5, 154–159.
- Ремон, А. 2002. Арапске провинције (XVI–XVIII век). In *Историја Османској царства*, Р. Мантран, ed., 411–508. Београд: Clio.
- Riedel, D. 2016. Of Making Many Copies There is No End: The Digitization of Manuscripts and Printed Books in Arabic Script. In *The Digital Humanities and Islamic & Middle East Studies*, E. Muhanna, ed., 65–91. Berlin, Boston: De Gruyter.
- Савић, А. З. 2014. Приказ књиге А. Gacek, *Arabic Manuscripts: A Vademecum for Readers*, Leiden – Boston 2009. *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор* 80, 243–246.

- Савић, А. З. 2015. „Измишљање” Вавилонa – географија и хагиографија у блискоисточном итинерару светог Саве Српског. *Зборник радова Византолошког института* 52, 291–312.
- Савић, А. З. 2016. „Велможе аримаде”: О титули муслиманских достојанственика у Теодосијевом *Житију светог Саве*. In *Оријенталистичко знамење: Сећање на Марију Ђукановић (1923–1983)*, А. Митровић, ed., 407–416. Београд: Филолошки факултет.
- Schick, R. 2012. The Umayyads and the ‘Abbāsids in Mujir al-Dīn’s Fifteenth-Century History of Jerusalem and Hebron. In *The Lineaments of Islam: Studies in Honor of Fred McGraw Donner*, P. M. Cobb, ed., 209–232. Leiden, Boston: Brill.
- Sikirić, Š. 1963. Dva prevoda arapskih dokumenata Dubrovačkog arhiva. *Radovi Filozofskog fakulteta u Sarajevu* 1, 331–343.
- Стојиљковић, Д. 2003. *Класична култура Арапа у фонду Универзитетске библиотеке „Светозар Марковић” у Београду: Каталог изложбе*. Београд: Универзитетска библиотека „Светозар Марковић”, Југословенско-арапско друштво за сарадњу и пријатељство.
- Стојковски, Б. 2009а. Арапски географ Идризи о Јужној Угарској и Србији. *Зборник Матице српске за историју* 79–80, 59–69.
- Стојковски, Б. 2009b. Подручје данашње Војводине у огледалу једног средњовековног арапског извора. In *Извори о историји и култури Војводине: Зборник радова*, Д. Микавица, ed., 27–34. Нови Сад: Филозофски факултет, Одсек за историју.
- Стојковски, Б. 2010. Правни положај муслимана у средњовековној Угарској. *Зборник Правног факултета у Новом Саду* 44/1, 171–179.
- Stojkovski, B. 2011. Abū Hāmid in Hungary. *Истраживања* 22, 107–115.
- Sućeska, A. 1974. Specifičnosti naše orijentalistike. *Prilozi za orijentalnu filologiju* 24, 9–11.
- Sušić, H. 1974a. Dva koncepta političke filozofije kod Ibn Rušda i Ibn Halduna. *Prilozi za orijentalnu filologiju* 24, 133–139.
- Sušić, H. 1974b. Ibn Haldunove ekonomske ideje. *Pregled: Časopis za društvena pitanja* 64/1, 47–64.
- Sušić, H. 1970. Odnos historije i nauke o društvu u Ibn Haldunovoj Prolegomeni. *Sociologija* 12/2, 257–267.
- Sušić, H. 2002. Two Concepts of Political Philosophy: Ibn Rushd and Ibn Khaldun. *Prilozi za orijentalnu filologiju* 50, 163–170.
- Swanson, M. N. 2011. Arabic Hagiography. In *The Ashgate Research Companion to Byzantine Hagiography I: Periods and Places*, S. Efthymiadis, ed., 345–367. Farnham, Burlington: Ashgate.
- Šabanović, H. 1962–1963. Turski dokumenti Državnog arhiva u Dubrovniku. *Prilozi za orijentalnu filologiju* 12–13, 121–149.
- Šabanović, H. 1973. *Književnost Muslimana BiH na orijentalnim jezicima*. Sarajevo: Svjetlost.
- Шкриванић, Г. А., ed. 1979. *Monumenta cartographica Jugoslaviae* II. Београд: Народна књига.

- Tanasković, D. 1976. „Autobiografija” Usame ibn Munkiza – jedinstven jezički spomenik. *Prilozi za orijentalnu filologiju* 26, 233–269.
- Танасковић, Д. 1982. Лексичке особине језика „Аутобиографије” Усама ибн Мункиза (XII в.). *Анали Филолошкој факултету* 14, 159–188.
- Tanasković, D. 2004. S kućom u svet, a sa svetom kući (dr Fehim Bajraktarević na međunarodnim kongresima orijentalista). *Nur* 40, 24–37.
- Танасковић, Д. 2008. Усама ибн Мункиз – човек свога времена. In Усама ибн Мункиз, *Књига поуке: Сећања арајској вишеза на бојеве са крсташима и лавовима*, Д. Танасковић, тр., VII–LXV. Београд: Српска књижевна задруга.
- Танасковић, Д. 2010. *Ислам: Дојма и животи*, Београд: Српска књижевна задруга.
- Trifunović, E. 1989. Naša književnost na orijentalnim jezicima u jugoslovenskim enciklopedijama i leksikonima. *Prilozi za orijentalnu filologiju* 39, 95–107.
- Tucker, J. E. et al. 2010. How Has the Field of Middle East Studies Changed in the Last Five Years? An *IJMES* Retrospective. *International Journal of Middle East Studies* 42/1, 3–9.
- Узелац, А. 2013. Србија и мамелучки Египат током XIII и XIV века. *Београдски историјски гласник* 4, 23–37.
- Зиројевић, О. 1992. Писани трагови Османског царства на тлу Југославије, In *Зборник за оријенталне студије* I, Р. Самарџић, ed., 39–55. Београд: САНУ.
- Ždralović, M. 1986. *Arabički rukopisi orijentalne zbirke Arhiva Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti*, Katalog izložbe povodom 120. obljetnice osnutka Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti. Zagreb: JAZU.
- Ždralović, M. 1988. *Bosansko-hercegovački prepisivači djela u arabičkim rukopisima* I–II. Sarajevo: Svjetlost.
- Ždralović, M. 1992a. Bosnia-Herzegovina. In *World Survey of Islamic Manuscripts* I, G. Roper, ed., 87–110. London: Al-Furqan Heritage Foundation.
- Ždralović, M. 1992b. Croatia. In *World Survey of Islamic Manuscripts* I, G. Roper, ed., 154–164. London: Al-Furqan Heritage Foundation.
- Ždralović, M. 1994. Yugoslavia (Serbia – Montenegro). In *World Survey of Islamic Manuscripts* III, G. Roper, ed., 681–691. London: Al-Furqan Heritage Foundation.
- Ž[ic], N. et al. 1941. Arapi. In *Hrvatska enciklopedija* I, 549–563. Zagreb: Konzorcij Hrvatske enciklopedije.
- Животић, А. 2006. Југословенско–египатски односи 1922–1941. *Зборник Матице српске за историју* 74, 49–70.
- Животић, А. 2010. Југославија и Блиски исток у хладном рату (1945–1970). In *Југославија у хладном рату. Прилози истраживањима: Зборник радова*, А. Животић, ed., 37–62. Београд: Институт за новију историју Србије.

Животић, А. 2015. Југославија, Ирак и арапски свет. In *Југословенско–ирачки односи 1955–1979*, Н. Пантелић, М. Медаковић, edd., XI–XXXVI. Београд: Архив Југославије, Амбасада републике Ирака у Србији.

Интернет сајтови

Дигитална збирка оријенталних рукописа Универзитетске библиотеке „Светозар Марковић“. ubsm.bg.ac.rs/cirilica/zbirka/rukopisa/orijentalni-rukopisi [18.10.2017].

Интернет архива *Прилога за оријенталну филологију*. pof.ois.unsa.ba/index.php/pof/issue/archive [15.10.2017].

Mamluk Studies Resources. The Middle East Documentation Center at the University of Chicago. mamluk.uchicago.edu [13.10.2017].

Treiger, A. s.d. *Christian Arabic: A Classified Bibliography for Researchers*. www.academia.edu/12618678/Christian_Arabic_A_Classified_Bibliography_for_Researchers [15.10.2017].

HISTORIOGRAPHY AND ARABIC STUDIES IN SERBIA: UBI SUMUS? QUO VADIMUS?

Summary

The present article aims at elucidating different ways in which the work of Serbian historians and Arabists might be rendered mutually compatible, bringing about a new quality in both fields as well as yielding otherwise lacking interdisciplinary results. The focal point of our consideration is a broadly conceived body of historical sources in Arabic which are of relevance to the history of Southeastern Europe in general, and Serbia in particular, from the Middle Ages up to the 20th century. Due to the assorted nature of the corpus, we thought it appropriate to discriminate between sources of Middle Eastern provenance (i.e. penned by Arab scholars and bureaucrats, revealing their or their respective superiors' attitude towards Serbs or South Slavs), and those composed in the Balkans; what the latter group comprises are mostly remnants (written or inscribed) of the region's Ottoman past. A particularly inviting avenue of inquiry in this framework rests upon the study of Arabic manuscripts housed by a number of institutions in Serbia and neighbouring countries. Along with laying out possible research tasks emerging from the composite source material, the article endeavours to provide a bibliographic survey for those who might decide to pursue any of the proposed topics.

Keywords: historiography, Oriental studies, Arabic studies, interdisciplinarity, Serbian academia, historical sources in the Arabic language